

Araştırma Makalesi

Klasik Türk Edebiyatına Medeniyet Temelli Bir Bakış

A Civilisation-Based Approach to Classical Turkish Literature

Mustafa FİDAN¹

<https://doi.org/10.38060/kare.1732714>

Article Info

Received: 2.7.2025

Accepted: 10.12.2025

Keywords:

sociology of literature,
basis and dynamics of
civilization,
literature and civilization,
classical poetry and civilization,
society and civilization.

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi: 2.7.2025

Kabul Tarihi: 10.12.2025

Anahtar Kelimeler:

edebiyat sosyolojisi,
medeniyetin temeli ve
dinamikleri,
edebiyat ve medeniyet,
klasik şiir ve medeniyet,
toplum ve medeniyet

Atıf/Citation: Fidan,
Mustafa. "Klasik Türk
Edebiyatına Medeniyet
Temelli Bir Bakış."

KARE no.20
(2025):80-96.

Öz: Medeniyet sosyolojik ve antropolojik geçerliliği olan dinamik bir ifadedir. Bu dinamizme bağlı olarak medeniyet ifadesi, tarihsel süreç içerisinde farklı bakış açıları ve yorumlamalarla günümüze kadar gelmiş, Anadolu topraklarında kabul görmüştür. Gerek sözlük anlamı gerekse köken itibarıyla şehirliliğe işaret eden bu kelime, sosyolojik bağlamıyla da Türklerin bakış açılarına göre yeni anlamlar kazanmış ve ilk anlamı nispeten arka planda kalmıştır. Bu makale tarihî süreç içerisinde medeniyet kavramının nasıl bir değişim geçirdiğini ve bu kavramın klasik Türk edebiyatıyla olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. İlk olarak medeniyetin Türklerdeki dönüşümü, sosyolojik ve antropolojik temellere dayandırılarak incelenmiştir. Çalışmanın sosyolojik metodu; medeniyet kavramının ortaya çıktığı sahanın belirlenmesi, Türklerde ortaya çıkışı ve algı boyutundaki dönüşümünün, çeşitli sosyologların medeniyet üzerine ortaya attığı fikirlerden hareket edilerek mukayeseli bir biçimde incelenmesine dayanmaktadır. Edebiyat yönünde ise; tespit edilen medeniyet dinamikleri, klasik edebiyat metinleri üzerinden incelenmektedir. Ayrıca çalışmada Türklerin İslamiyet öncesindeki yapısı incelenerek, bu yapıdaki kültürel unsurların medeniyetin inşasına etkisi tartışılmaktadır. Ardından klasik Türk edebiyatı tarihi perspektifinden medeniyetin tesis edilmesi, kurumsal hâle gelmesi, desteklenmesi, yeni arayışlar içerisine girilmesi ve nihayetinde edebiyatta millî değerlere dönüş, makale içerisinde belirlenen dinamiklere göre incelenmektedir. Sonuç bölümünde edebiyat ve sosyoloji perspektifinden medeniyetin geldiği yapının temel dinamikleri, destekleyici amilleri değerlendirilmekte; klasik Türk edebiyatının, medeniyetin tesisine yönelik katkıları ele alınmaktadır.

Abstract: Civilization is a dynamic expression with sociological and anthropological validity. Depending on this dynamism, the expression civilization has survived to the present day with different perspectives and interpretations throughout the historical process. This word, which indicates urbanity both in terms of its literal meaning and origin, has also gained new meanings according to the perspectives of the Turks with its sociological context and its original meaning has remained relatively in the background. This article aims to reveal how the concept of civilization has changed throughout the historical process and the relationship of this concept with classical Turkish literature. First, the transformation of civilization in the Turks has been examined based on sociological and anthropological foundations. The sociological method of the study is based on the determination of the field in which the concept of civilization emerged, its emergence in the Turks and the comparative examination of its transformation in the dimension of perception based on the ideas put forward by various sociologists on civilization. In terms of literature; the dynamics of civilization identified are examined through classical literature texts. In addition, the structure Turks before Islam is examined in the study and the effect of cultural elements in this structure on the construction of civilization is discussed. Then, from the perspective of the history of classical Turkish literature, the establishment of civilization, its institutionalization, its support, the entry into new searches and finally the return to national values in literature are examined according to the dynamics determined in the article.

¹ Dr. Bir kuruma bağlı değildir, mustafafidan71@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2069-2270>.

Giriş

Medeniyet yalnızca şehirliliği mi ifade eder, yoksa sosyo-kültürel değişimlerin derindeki bir yansıması mıdır? Edebiyat, bu derin sosyo-kültürel yansımanın neresinde konumlandırılmalı? Bu sorulara verilecek cevaplar, medeniyet ifadesini sadece teorik bir bakış açısıyla değerlendirmekten ziyade, ona sosyolojik ve edebî zeminde bir rol biçildiğinin anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Bu kavram toplumlar tarafından farklı isimlerle anılırken onu ortaya çıktığı sahanın ve tarihi perspektifin bağlamından koparmak pek mümkün olmaz. Fakat medeniyet ifadesi doğduğu sahanın dışına çıkarak toplumsal perspektifte bir değişim geçirmiş, bilhassa Türk toplumunda derin bir hüviyete sahip olmuştur. Bu kavramı analiz etmeden önce sözlüklerdeki anlamını, tarihi kökeni ile kıyaslamak Türk toplumundaki dinamik yapısını görebilmek adına önem arz etmektedir.

Medeni kelimesine Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük* “kentlileşmiş, kırsallıktan kurtulmuş, uygar”² anlamını vermiştir. Medeni kelimesinden türetilen medeniyet ise “uygar olma” anlamı taşımaktadır. Bu kelimeye Kubbealtı Sözlüğü hariç diğer sözlükler genellikle uygarlık ve şehirliliğe yakın anlamlar vermişlerdir³. Kubbealtı Sözlüğü ise millet ve topluma vurgu yaparak maddi, manevi varlığın üstün nitelikleri; düşünce ve sanat hayatının ulaşmış olduğu keyfiyet; ilmî, ticari, teknik yapıdaki gelişmişlik düzeyine bağlı olarak rahatlık, güvenlik, refah ve yaşam biçimi üzerinde durmuştur⁴. Medeniyet, Arapça kökenli bir sözcüktür ve kökeninde şehirlileşme vardır. Aynı kökten türeyen medine kelimesi “şehir, belde, kasaba” anlamına gelmektedir. Medineli olmak da şehirli olmak demektir. Arap toplumlarında medine dışında olmak kabileciliği, başka bir deyişle ırksal bir perspektifi içerisinde barındırmaktadır. Kabileci (bedevi) düzen kendi için vardır. Yani bu düzen kendi dışındaki insan yapılanmalarına sırt çevirdiği ve insanın gelişimsel düzeyde hiyerarşik bir yapıda bulunmasına müsaade etmediğinden dolayı medine toplumlarından ayrılmaktadır⁵. Medine toplumları ise kendi içerisinde örgütlü bir yapı oluşturmaktadır. Bu örgütlenme toplumsal düzenin varlığına ve devamlılığına hizmet etmektedir. Toplumun hiyerarşik yapısında kişiler, ait oldukları konumun gerektirdiği şekilde yaşamlarını sürdürmektedirler. Medeniyet, şehirlileşme anlamı dâhilinde düşünüldüğü gibi bu mefhum üzerine toplumsal düzeyde farklı anlayışlar da geliştirilmiştir.

Medeniyet Nedir?

Ziya Gökalp’a göre medeniyet, kültürel yapının üstünde milletler arası toplumsal bir mecmudur⁶. Gökalp’ın bu düşüncesini Will Durant’ın destekler nitelikte açıklamaları olduğu gibi bir noktada karşıt bir görüşü de vardır. Durant’a göre kültürel yaratıcılığı harekete geçiren sosyal düzene medeniyet denilmektedir. Durant siyasi, ahlaki, ekonomik şartların yerinde olmasını ve bilginin peşinde olup güzel sanatların gelişimini medeniyetin şartı kabul eder. Tabi burada Gökalp gibi Durant da bir hususun altını çizmektedir. Medeniyet ırka dayalı bir yapı olmamakla birlikte, onun herhangi bir kıtada ve herhangi bir renkte görülmesi muhtemeldir⁷. Gökalp ve Durant’ın medeniyet düşüncesinde ayrıştıkları nokta ise kültür konusudur. Gökalp milletlerarası bir medeniyet tasavvuruna sahiptir ve kültürün bir üst basamağına medeniyeti konumlandırır. Bu bakımdan medeniyet, kültüre dayalı olarak kültürel yapının bir üst basamağındadır. Durant ise ziraat kavramını kültür ile şehri de medeniyet ile ilişkilendirir. Ona göre kültürden doğmuş bir medeniyet mümkün değildir. Gökalp’e göre ise hars (kültür), kadim bir geleneğe dayalı daha geniş bir yapının temsildir⁸. Dartnell de Gökalp gibi tarımı kültürün bir parçası olarak görmekle beraber onu medeniyetin şartı olarak kabul eder⁹. Kınalızâde Ali Efendi toplumu bir insan bedeni gibi ele almıştır. Farâbî etkisinin gözlemlendiği Kınalızâde’nin organik toplum görüşüne göre toplum anâsır-ı erbaadan (su, ateş, hava ve toprak) oluşur. Ali Efendi’ye göre kalem ehli olan şair, mühendis, tabip, ulama, kadı, kâtip gibi meslek kolları suyu temsil eder. Askerler ateşe, tüccar ve sanatkârlar havaya, çiftçiler ve köylüler toprağa tekabül etmektedir. Kınalızâde Ali Efendi toplumun sağlıklı işleyişini bu unsurlar arasındaki dengeye bağlamıştır¹⁰. Yani Kınalızâde hiyerarşik bir dengeye dikkat çekmekte ve bu dengeyi bir yapılanmanın zeminine oturtmaktadır. Bu yapılanmada köylüler ve çiftçilerin olması da dikkat çekicidir. Yaşar Aydemir ise Osmanlı için Kınalızâde’nin benzetmesine çok yakın bir benzetme yapar. Osmanlı’da İstanbul devletin kalbi gibi bir fonksiyon üstlenir. Eyâlet ve sancak merkezleri ise kalbin pompaladığı değerleri taşıyan ana damarlar gibi işlev görür. Merkeze yani İstanbul’a çeşitli eyalet ve sancaklardan

² TDK, *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 2019), 1643.

³ Mehmet Kanar, *Arap Harfli Alfabetik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 1022; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 1315; Hüseyin Remzî ve Ali Birinci, *Lügat-i Remzî 2* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 462; Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük* (İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2002), 1086.

⁴ Kubbealtı Sözlüğü, “Medeniyet”, Kubbealtı Sözlüğü, 06 Aralık 2024, <https://lugatim.com/s/MEDENİYET>.

⁵ Daniel Quinn, *Medeniyetin Ötesi*, ed. Sevinç Kayır (İstanbul: Maya Kitap Yayınları, 2016), 72-79.

⁶ Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet* (İstanbul: Toker Yayınları, 2012), 61.

⁷ Will Durant, *Medeniyetin Temelleri*, çev. Nejat Muallimoğlu (İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2012), 15-17.

⁸ Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, 12.

⁹ Lewis Dartnell, *Uygarlığı Yeniden Nasıl Kurarız?* (İstanbul: Küy Yayınları, 2016), 57.

¹⁰ Ejder Okumuş, *Osmanlı’nın Gözüyle İbn Haldun* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 72-73.

aktarılan değerler yine İstanbul'dan diğer merkezlere dağılmaktadır. Birlikte üretilen değerler Semerkant ve Buhada'dan Bosna'ya, Prizren'e, Üsküp'e; Halep, Bağdat, Mekke, Medine'den Niş'e, Belgrad'a, Tiran'a aktarılmakta ve insan toplulukları medeniyete bir akış sağlamaktadırlar. Böylelikle medeniyetin beşiği olan İstanbul bir kalp vazifesi görür ve diğer beldeler de bu kalbin ulaştırdığı kan ile hayatta kalmaya devam eder.¹¹

Medeniyet kelimesine karşı oluşan önyargı¹² sayılmazsa Cevdet Paşa'nın nazarında medeniyet toplumun ileri bir merhalesini teşkil eder ki bu merhalede beşerî ihtiyaçlar giderilmiş, ahlak ve zekâda olgunlaşma sağlanmıştır. Cevdet Paşa da Gökâlp ile aynı doğrultuda medeniyetin kavim ve ülkenin imtiyazı dâhilinde olmayacağı görüşünü destekler¹³. Kültür ve medeniyete dair tanımlar ya da yaklaşımlar çeşitli yönleriyle farklılıklar arz etmektedir¹⁴. Mümtaz Turhan bu kavramların tanımlanmasındaki zorluğa işaret ederken Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet tanımlarının antropolojik ve sosyolojik tazeliğine dikkat çeker¹⁵. Bu tazelik edebiyat için de geçerlidir. Birçok milletin maddi manevi değerlerinin bir arada bulunmasıyla beraber bir medeniyet kurulabileceğine edebiyatta da dikkat çekilmiştir¹⁶.

Ölçüden Temele Medeniyet

Bugünkü medeniyet kavramının ifade ettiği anlam geçmişte umran kelimesi ile de karşılık bulmuştur. Umran kelimesini yakın tarihimizde de aynı anlamıyla gözlemlemek mümkündür. Adına ister medeniyet diyelim isterse umran, toplumsal yapıda bugün bu kavramların bir ölçüsü olduğunu kabul etmemiz gerekir. İbn Haldun bu ölçülerin mutlakiyetine vurgu yapar. Ona göre geçmişte ya da şu anda oluşuna şahitlik ettiğimiz olgu ve olaylar dâhilinde bir medeniyet tasavvurunun ortaya çıkabilmesi için birtakım sebeplerin doğal yollarla bir araya gelmesi, bu sebeplerin bazı kanun ve kaideleri içerisinde barındırması lazımdır. Bugünkü anlamda bir medeniyeti ortaya çıkarabilecek ölçüler bir araya geldiğinde zemini hazır olan kanunlar kendiliğinden ortaya çıkar, zaruri olarak bir medeniyet teşekkül etmiş olur. Bu ölçülerin toplumu terk etmesiyle beraber derece derece medeniyet de toplumu terk eder¹⁷. İbn Haldun'un bahsettiği toplumsal ölçüler din, aile, ahlak, hukuk, siyaset, ekonomi, devlet, zanaat, ilimler, güzel sanatlar, eğitim-öğretim'dir. İbn Haldun bu ölçülerini bir araya toplaması açısından insanın bir toplum (şehir) oluşturması zorunluluğuna dikkat çeker¹⁸. Farâbî medeniyet ölçülerini saâdet, hikmet, irade ve ihtiyar, ihtiyaç, yardımlaşma, içtimaiyat, ümmet ve medine olarak kabul ederken medineyi yani şehri medeniyetin birinci şartı olarak görür. Ona göre medeniyet şehir, ümmet ve mamure (küresel toplum) olmak üzere üç ayaklı bir sacdır¹⁹. Farâbî şehirleşmemiş bir toplumun, mutluluğa diğer bir ifadeyle medeniyete ulaşamayacağını savunur²⁰. Medeniyet ve şehri beraber kabul etme yakın tarihe kadar devam etmiştir. Bunu Şeyhülislâm Musa Kazım'da görmek mümkündür. Musa Kazım'ın görüşüne göre medeniyetin ölçüsü üç tanedir. Bunlar nefsi müdafaa edecek olan hukuk, nefsin şerefini sağlayacak olan şahsî onur, adalet mizanı olan hükûmettir. Musa Kazım medeniyetin devamını ise ilim, marifet, sanat ve ticarete dayandırmaktadır. Bu devamı sağlayacak ölçüler semavi bir dine ve üstün ahlaka dayanmalıdır. Musa Kazım'ın görüşlerinin dayanağı ise topluluktur. Ona göre medeniyet toplu yaşamakla elde edilebilir²¹. Cemil Meriç *Umrandan Uygarlığa* isimli eserinde Toynbee'in medeniyetin doğumu, gelişimi ve ölümüne dair söylediklerine değinmektedir. Toynbee'e göre bir medeniyetin meydana çıkabilmesi insanların karşılıklı çıkan coğrafi ve tarihî baskılara meydan okumasına, gelişimi yaratıcı azınlığın varlığına bağlanmıştır. Yok oluşunun sebebi ise bu yaratıcı azınlık gücün kaybolmasıdır. Toynbee'in yaratıcı azınlık dediği toplumun bilinmeyenlerine ve bilmek istediklerine tam ve isabetli cevaplar verebilen bir toplum tabakasıdır. Bu cevaplardaki isabet ya da isabetsizlik toplumun geleceğini belirler. Bununla beraber toplumun kendi kendini tayin etmesi ve biçimlendirmesi, toplum değerlerinin manevileşmesi, cihaz ve tekniklerde karmaşıklıktan sadeliğe geçilmesi medeniyeti kuvvetlendirmektedir. Bu gelişmelerin görüldüğü toplumda insanlar bir bütündür ve yaratıcı azınlığa gönülden bağlıdır. Medeniyetin çöküşünde ise toplumsal yönetime dönük azınlık kesimin yok oluşuyla beraber bu azınlığın yerini alanlarda ve yöneticilerde eski zaferlerden doğan bir sarhoşluk hâli hâkimdir. Toplumdaki yeni sorular hep

¹¹ Yaşar Aydemir, "Edebi Metinleri Medeniyet Değerleriyle Şerh Etmek", içinde *Türkoloji El Kitabı* (Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, 2020), 270.

¹² Medeniyet Yenişehirli Avni'ye göre garaz-ı nefsanî, Mehmed Akif'e göre tek dışı kalmış canavardır. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, ed. Mahmut Ali Meriç (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 84.

¹³ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 85.

¹⁴ Yılmaz Özakpınar, *Bir Medeniyet Teorisi Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 21-34; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 15-17.

¹⁵ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2015), 30.

¹⁶ Muvaffak Eflatun, *Klasik Arap Edebiyatı ve Klasik Türk Edebiyatına Etkileri* (Ankara: Kalem Kitap Yayınları, 2023), 9.

¹⁷ Okumuş, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*, 113.

¹⁸ Süleyman Uludağ, *İbn Haldun Hayatı, Eserleri, Fikirleri* (İstanbul: Harf Yayınları, 2015), 63-64.

¹⁹ Ejder Okumuş, "Farâbî'nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları", *Diyanet İlmî Dergi* 52, no. 3 (2016): 16-18, <https://doi.org/10.61304/did.383155>.

²⁰ Sefa Demirbaş, "İki Farklı Dünya Görüşü Üzerine İnceleme: Farabi'nin Evrensel Medeniyetinden Hinton'un Tington'un Medeniyetler Çatışmasına", *Kapadokya Akademik Bakış* 5, no. 1 (2021): 102, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/car/issue/63029/797308>.

²¹ Musa Kazım, *Külliyât Dini ve İctimâi Makaleler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 67-74.

aynı cevapları bulurken nisbî değerler ise mutlak değer zannedilmektedir. İlim, felsefe, dil, din, ahlâk ve güzel sanatlarda üretim faaliyetleri durgunlaşır, bayağılık ve avamlık sızıntısı baş gösterir. Yöneticiler zora başvurur, toplumun çoğunluğunda bir çözülme başlar. Yeni yeni sahneye çıkan kurtarıcılar bazen eskiye dönüşte ya da Stoacılık'ta, bazen kılıçta, bazense yeni bir din algısının altında arar medeniyete dönüşü²².

Geçmişteki medeniyet anlayışının ölçüsü kapsamında düşünüldüğünde medine yani şehir medeniyetin temelini oluşturmaktadır. Diğer bütün ölçüler şehir yapılanmasından sonra önem kazanmıştır. Klasik anlayış şehir insanının beraberliğine vurgu yaparken bu beraberlik sonucunda medeniyetin teşekkül edeceği düşüncesine sahiptir. Asgarî müştereklerin bir araya getirdiği toplum bu asgarî müştereklere dayanarak insan fitratına uygun ve doğal bir medeniyet inşa edecektir²³.

Klasik Edebiyat ve Medeniyet Telakkisi

Medeniyetin yukarıda bahsedilen dinamiklerine ve ölçülerinden hareketle dayandığı temele bakıldığında bir medeniyet telakkisinin vücut bulduğu görülecektir. Bu ölçüler ve dinamikler geçmişte ve bugün medeniyetin kabul edilen yapı taşlarını oluşturmuştur. Klasik Türk edebiyatı da bir yönüyle bu ölçü ve dinamikler içerisinde Anadolu toprağındaki medeniyetin parçasını teşkil etmektedir. Onda zaten Türk kültürüne ait yapı formu mevcuttur. Bununla birlikte Arap edebiyatındaki estetik forma ait yapı ve türleri ve gerek Fars edebiyatındaki gerekse çeşitli toplumların kökeninde yer edinen mitolojik izleri, karakterleriyle beraber gözlemlemek mümkündür. Bu açıdan klasik Türk edebiyatının estetik ve mitolojik temelleri kültürler arasıdır ve medeniyet formlarına uygun yapıdadır denilebilir. Fakat medeniyetin Türk toplumunda vücut bulması için kadim bir kültüre sahip olması ve birtakım hazırlık aşamalarından geçmiş olması icap etmektedir. Medeniyetin temel ölçüsüne göre değerlendirildiği zaman ise klasik Türk edebiyatı, şehirliliği ve insanların edebiyat eksenli beraberliğini destekler niteliktedir. Divan denilen toplantılar, edebiyat sohbetlerinin yapıldığı padişah ve devlet adamlarının meclisleri, kahvehaneler, dergâh ve tekkelerde yetişen şairler bize hem İstanbul hem de bütün bir Türk coğrafyasında; edebiyatın medeniyet formları üzerinde olduğunu kanıtlar niteliktedir. Medeniyet esasına dayalı olarak Türk toplumunun kültürel yapısını yeni bir medeniyete hazırlık açısından temel formlarıyla analiz etmek ve ondaki çok kültürlülüğe temas etmek yerinde olacaktır.

Türk Milli Kültürünün Temel Yapısı ve Yeni Bir Medeniyete Hazırlık

“Medeniyetin Dinamikleri” ve “Ölçüden Temele Medeniyet” başlıkları altındaki verilen bilgiler bir medeniyetin nasıl kurulabileceğine, varlığını nasıl devam ettirebileceğine ve medeniyet denilen yapının hangi şartlar altında çöküşe gidebileceğine dair önemli bilgiler içermektedir. Bir medeniyet kurumsallaşmadan önce onu doğal yollarla destekleyecek nitelikleri haiz bulunan birtakım şartların yerine gelmesi gerekmektedir. Evvela bir toplumda medeniyetin ortaya çıkabilmesinin ön koşulu kültür olarak kabul edilmiştir. Kültür temel olmakla beraber bu temelin üzerine inşa edilecek medeniyetin, farklı kültürlerin benimsenmesiyle ortaya çıkacağı düşünülmüştür. Türklerde İslam temelli medeniyet fikrinin doğuşunda da böylesi bir benimseyişten bahsetmek mümkündür. Türk toplumunun sosyal yapısında, devlet teşkilatlanmalarında, İslam öncesi inanç esaslarında, edebî ürünlerinde ve düşünce-ahlâk yapısında medeniyeti inşa edebileceği kadim bir kültüre sahip olduğu görülmektedir. Toplum yapılanması denilen hiyerarşik yapı zaten eski Türk kültürünün bir parçasıdır. Toplumun oğuş, urug, boy, bodun, il şeklinde yapılanması Türk milletinde hiyerarşik yapının İslam öncesinde de olduğunun bir delilidir. Devletin bağımsızlık (oksızlık), ülke (ulus), halk (kün) ve kanundan (töre) meydana gelmesi; meclis (toy), hükümet (ayukı), hükümdar (ilig) gibi yönetsel organizasyonlar bu hiyerarşik yapılanmada kültürün önemli bir parçasını oluşturur. Diğer bir parça ise destanlar, efsaneler, yazı, eğitim, müzik, mimari, takvim gibi daha çok edebiyata, sanata ve bilime tekabül eden kısımdır²⁴.

Türklerde görülen bu kültürel yapılanma medeniyetin zeminini oluşturmuştur. Bu kültürel zemin üzerine medeniyetin inşası için ortaya birtakım edebî argümanlar koyulmuştur. Bu argümanlar toplumu medeniyete hazırlayıcı bir rol üstlenmişlerdir. Zaten Karahanlıların 10. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmelerine kadarki dönemde Türklerin arasında bu dinin yayılmaya başlamış olması yeni bir medeniyet inşasının ilk ayak sesleridir²⁵. Sonraları Muhammed Tûsî, Emir Âbû gibi dervişlerin göçebe Türkler arasındaki faaliyetleriyle ya da Çoban Ata, Korkut Ata, Arslan Baba gibi dervişçe şiirler söyleyen ozanların varlığıyla bu ayak sesleri daha açık hissedilmeye başlanmıştır²⁶.

²² Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 102, 112, 113.

²³ İbrahim Kalın, *Barbar Modern Medenî Medeniyet Üzerine Notlar* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 281.

²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 15-17; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019).

²⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1971), 14-15.

²⁶ N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 276; Abdurrahman Güzel, *Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2000), 8.

Medeniyet Temelli Klasik Edebiyatın Oluşumunda Arap, Fars Edebiyatlarının ve Çeşitli Toplamların Tesiri

Klasik Türk edebiyatının, bir medeniyet edebiyatı hüviyetine bürünmesinin temelinde Arap, Fars ve Türk kültürlerinin bir sentezi bulunmaktadır. Türklerin İslam öncesi edebiyatlarında nazım birimi çoğunlukla dörtlüktür²⁷. Klasik edebiyatta kullanılan ikişer mısralık beyit sistemi çok kültürlü bir edebiyatın oluşumunda ilk göze çarpan değişikliklerdendir. Manzum metinlerin tamamında rastlanan aruz ölçüsü de Arap edebî geleneğinin edebiyatımızdaki bir yansıması olarak klasik Türk edebiyatı medeniyetinin en önemli taraflarından birisini oluşturmuştur. Bu çok kültürlü yapının Türk edebiyatında oluşturduğu bir diğer değişiklik kafiye sisteminde görülmektedir. Kültürel etkileşime dayalı yapının etkisinde kurulan edebiyatın oluşumuna kadarki dönemde kafiye düzeninde belirsizlikler hâkimken edebî yapının gelişimi ve değişimiyle beraber mısra sonu kafiye sisteminde bir olgunlaşma evresinden bahsetmek mümkündür²⁸.

Arap edebiyatında doğup Fars edebiyatında ve klasik Türk edebiyatında varlığını gözlemlediğimiz kaside nazım şekli de yine bu çok kültürlü yapının en önemli parçalarından kabul edilebilir. Abbasiler Devri'nde olgunlaştığı gözlemlenen kaside, Fars ve Türk kültüründe de kabul görmüş²⁹ değer olarak başta divanlar olmak üzere pek çok edebî eserde kendine yer edinmiştir.

Edebî bir zeminde bu çok kültürlü yapıyı destekleyen nazım şekillerinden bir diğeri ise gazeldir. Türk edebiyatında özellikle divanların büyük bir kısmını oluşturan gazelin, Arap ve Fars edebiyatlarıyla da sıkı bir bağı vardır. Bir tür ve sonrasındaysa nazım şekli olarak varlığına şahit olunan gazelin Arap edebiyatında doğuşundan başlayıp Fars edebiyatındaki temsiline ve klasik Türk edebiyatına gelinceye kadar geçirdiği evrede, içerdiği konu alanı da aşktan başlanarak zamanla dini, ahlaki ve tasavvufi zemine kadar şairler tarafından genişletilmiştir³⁰. Musammat, müselles, muhammes, müstezat, rubai, tuyuğ gibi nazım şekillerinin oluşumunda ve gelişiminde de yine Arap, Fars ve Türk edebiyatlarından oluşan bu çok kültürlü yapının tesirlerini görmek mümkündür³¹.

Mesnevi nazım şeklinin Türk edebiyatında gelişimi üzerinde yine bu çok kültürlü yapıyı gözlemlemek mümkündür. Mesnevi temel itibarıyla Arap edebiyatına ait olsa da bu çok kültürlü yapı içerisinde mesnevinin gelişimi büyük oranda Fars edebiyatının içerisinde gerçekleşmiştir. Klasik Türk edebiyatı mesnevileri de Fars edebiyatı mesnevileriyle tertip, konu ve içerik yönüyle özellikle de aşk ve tasavvuf konulu olanlarıyla bir hayli benzerlikler göstermektedir³².

Klasik edebiyatı vücuda getiren Arap, Fars ve Türk edebî geleneğinin en dikkat çekici yönlerinden biri sevgili prototiplerinin bu üç kültürün etkisiyle beraber şekillenmiş olmasıdır. Bu prototipin başlıca oluşturucusu İmru'l-Kays kabul edilse de³³ sevgilinin çeşitlenmesi tek başına ne Türklere ne Farslara ne de Araplara hasredilebilir. Toplumsal bir düzlemde uzaklaşarak medeniyet temelli bir bakış açısıyla bakılırsa sevgili tiplerinin toplum temeline dayalı fakat toplum üstü bir konumda olduğu gözlemlenebilir³⁴.

Konu ve şekil itibarıyla Arap edebiyatının klasik Türk edebiyatı üzerinde ağırlıklı bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Fakat klasik Türk edebiyatı üzerinde Arap edebiyatından ziyade Fars edebiyatının ağırlık kazandığı ya da ortaklaşa bir şekilde derinliğe ulaşan imgesel unsurlar olduğu da söylenebilir. Şem ve pervane imgelemi; gece, gündüz, sabah gibi kozmik unsurlarla beraber edebî bir değer kazanan ve temsil hüviyetine bürünen unsurlardan bir tanesidir³⁵.

Mitoloji temelli bakıldığında ise Arap, Fars, Hint, Mısır, Yunan, Çin ve Anadolu'da yaşamış olan çeşitli toplumların mitolojilerinin ya da kutsal kitaplara dayalı pek çok inanç temelli mitolojik yapının klasik Türk edebiyatı içerisine sirayet ettiği gerçekliğiyle karşılaşıyoruz. Yaratılış ve kıyamete dair mitolojilerin kökenlerini, kıyamet sonrası yaşanacaklara dair mitolojik anlatıları ya da Şehnâme tesiriyle Rüstem, Behram, Behmen, Bijen, İskender gibi daha pek çok karakteri klasik Türk edebiyatının mitolojik kökeninde gözlemlemek mümkündür³⁶.

²⁷ Eflatun, *Klasik Arap Edebiyatı ve Klasik Türk Edebiyatına Etkileri*, 293.

²⁸ Eflatun, 295.

²⁹ Eflatun, 299-300.

³⁰ Eflatun, 300-301.

³¹ Eflatun, 302-7.

³² Eflatun, 296.

³³ Sadık Armutlu, *Klasik Arap, Fars ve Türk Edebiyatı İncelemeleri 2* (Ankara: Kesit Yayınları, 2021), 102.

³⁴ Armutlu, *Klasik Arap, Fars ve Türk Edebiyatı İncelemeleri 2*, 57-105.

³⁵ Armutlu, 290.

³⁶ Muvaffak Eflatun, *Klasik Türk Edebiyatında Yaratılış ve Kıyamet* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2017); Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Yayınları, 2016), 70, 74.

Medeniyeti Tesis Etme Yolunda İlk Eserler

Yeni bir medeniyeti tesis etmeye yönelik ilk eserler arasında *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, *Divan-ı Hikmet* zikredilebilir. Yusuf Has Hacib'in eserinin manası "mutluluk veren bilgi"dir. Bu eserin aruz ölçüsü ile yazılması ve klasik şiir anlayışında rastlanılan sembolik bir anlatıma sahip olması Türk edebî medeniyetinin ilk izlerini temsil etmesi bakımından dikkate değerdir. Bu sembolik anlatımda hukukun (Küntogdı), saadetin (Aytoldı), aklın (Ögdülmüş) ve akıbetin (Odgurmuş) temsil edilmesi ise Türk toplumunda medeniyet fikrini yeşertebilecek bir başka unsurdur. Eserin isminde görülen "kut" ise yönetsel bir terim olmakla beraber mutluluk anlamına da gelmektedir. Eserdeki sembolik karakterlerin yanı sıra Yusuf Has Hacib hiç şüphesiz kut kelimesini de bilinçli bir şekilde seçmiş, mutluluk ve yönetim anlamlarını kapsayıcı bir şekilde bu kelimeyi tercih etmiştir. Ayrıca bu eser Türk-İslâm ahlakına³⁷, siyaset ahlakına³⁸, insan ve devlet münasebetlerine³⁹, yeni bir felsefî perspektif sunmasına⁴⁰, karakterlerin ruhsal boyutları hakkında fikir vermesine⁴¹, yaratılış ve son buluşa⁴² dair bilgiler vermesi bakımından Türk medeniyet yapılanmasının belkemiği niteliğindedir.

Türk toplumunun yeni bir medeniyet perspektifi kazanmasına zemin hazırlayan bir başka eser ise *Dîvân-ı Hikmet*'tir. *Dîvân-ı Hikmet* ile beraber Türk toplumunun zihninde tasavvufî aşkın tohumları yeşermeye başlamıştır. İslâm'ın kurumsallaşma evresi toplumsal düzeyde tamamlanırken tasavvufî algının zihinlerde yeşertiliyor oluşu kurulacak olan yeni medeniyetin manevi değerlere dayalı olacağının da bir göstergesidir.

İşkim taşı ruhim kaçtı kaydın tapay

Arkasından ışk atını minip çapay

Kimni körsem Hızır bilip kolın tutay

Hızır u İlyas meded kılıp uşlasam men⁴³

Aşkım taşı, ruhum kaçtı nereden bulayım,

Arkasından aşk atını binip koşayım,

Kimi görsem Hızır bilip elini tutayım,

Hızır ve İlyas yardım edip yakalasam ben

Aşk ve ruh kavramları gibi diğer İslami ve tasavvufî kavramlar da eserlerde, bugünkü tasavvuf edebiyatında bilindiği üzere yer almaktadır. Ayrıca Hoca Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'ini basit bir tasavvufî eserden ibaret saymak yerinde olmaz. Onun eserinin içeriğinde Türk toplumunun manevi temelini oluşturacak bir tohum bulunmaktadır. Bu manevi tohumla beraber Yunus Emre'nin, Hacı Bektaş'ın ve daha isimleri malum olmayan alp erenlerin temelleri atılmıştır.

Köngüldin çıkargıl tavar suklukın

Kedim birle tap tut karın toklukın

Çıgaylık yarınlık azuk yoklukı

Çıgaylık tip ayma tavar yoklukın⁴⁴

Mal hırsını gönülden çıkar,

Giyim ve karın tokluğu ile iktifa et;

Fakirlik, yarının azığının yokluğudur,

Mal yokluğuna fakirlik deme.

Yazuklug kişining yazukın keçür

Kusurlu adamın kusurunu affet,

³⁷ Aygün Akyol, "Türk-İslâm Ahlak Tasavvurunun Oluşumunda Kutadgu Bilig'in Rolü", içinde *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler* (İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016), 310-30.

³⁸ Mehmet Akıncı, "Türk İslâm Siyasi Düşüncesi ve Kutadgu Bilig", içinde *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler* (İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016), 148-61.

³⁹ İhsan Ayal, "Kutadgu Bilig'de İnsan ve Devlet", içinde *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler* (Türk Ocağı Yayınları, 2016), 70-79.

⁴⁰ M. Fatih Demirci, "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig", içinde *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler* (İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016), 137-47.

⁴¹ Özlem Fedai, "Kutadgu Bilig'deki Kişilerin Ruhsal Boyutu Üzerine Bir Tartışma", içinde *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler* (İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016), 162-76.

⁴² Fuzuli Bayat, "Kutadgu Bilig'de Yaratılış ve Son Buluş", içinde *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler* (İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016), 115-24.

⁴³ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, ed. Hayati Bice (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 51/7.

⁴⁴ Edib Ahmed Yükeki, *Atebetü'l-Hakâyık*, ed. Reşid Rahmeti Arat (Ankara: TDK Yayınları, 2006), 185-188.

‘Adavet kökünü kazıp sen köçür
Yalınlansa tutnup gazap hikd oti
Halimlik suvın saç ol otnı öçür⁴⁵

Düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır;
Hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak alevlenirse,
Yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür

İslam temelli medeniyeti kurma yolunda olan bu eserler en başta Türk toplumunda ezelden beri var olan devlet yönetimindeki hiyerarşik gelenek üzerine medeniyetin inşasına çalışmışlardır. Daha öncesinde töre olarak bilinen hukuki yapı, Kutadgu Bilig’de Küntogdı olarak karşılığını bulmuştur. Bununla beraber saadet, akıl ve akıbet kavramları da Türklerdeki hiyerarşik yapıya ters düşmeyecek bir mahiyet arz etmekte ve hükümdara mutluluk temelli devlet yönetimini öğütlemektedir. Bu mutluluk temelli devletin bir ayağını ise “kün” yani toplum oluşturmaktadır. Toplumun birliği ve beraberliği ise aynı inanç sistemi içerisinde bulunmasından doğacaktır. Türk toplumuna inanç hususunda rehberlik eden pek çok eser olmuştur. İnanca dayalı medeniyetin temel taşlarını yerine koymasından açısından *Atebetü’l-Hakâyık*, *Dîvân-ı Hikmet* bu anlamda akla gelebilecek ilk eserlerden olmuştur. Türk toplumunun tasavvufi yapı ile kaynaşmasına hizmet eden bu eserler aynı zamanda kendisinden sonra yazılacak eserlere de ilham kaynağı olmuştur. Maddenin ve mananın toplumun zihnindeki değerini belirlemede bu eserler insanlara rehberlik etmiştir. Cevdet Paşa’nın ahlaktaki ve zekâdaki olgunlaşma şartı yine bu eserler vasıtası ile sağlanmıştır. Ayrıca kültüre dayalı olarak fakat sadece Türk kültürü değil İslam’ı ve tasavvufu da temel alan, kültürler arası bir zemine yerleştirilen düşünce-sanat sentezine dayalı estetik-entelektüel üretim faaliyeti de bu eserler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.⁴⁶

Medeniyetin Kurumsallaşma Sürecinde Klasik Edebiyat

Yeni medeniyetin kurumsallaşması da tesis edilmesi gibi birtakım inanç esaslarının toplum nazarında kabul görmesi ile mümkün olmuştur. Kurumsallaşma sürecinde ilk eserlerin öğretileri doğrultusunda fakat daha geniş bir perspektifte ele alınan konular mevcuttur. Daha önce Ahmed Yesevî’nin *Fakr-nâme* isimli eserinde görülen ve Hacı Bektaş’ın *Makâlât*’ında da “dört kapı kırk makam” şeklinde sistemleştirdiği konular medeniyetin kurumsallaşmasına katkı sağlayıcı nitelikleri içerisinde bulundurmaktadır. Bu eserde cömertliğin, ilmin, marifetin önemi anlatılmış; tövbe etmek, helâl kazanmak, tevazu konusunda toprak gibi olmak, yetmiş iki milleti bir kabul etmek gibi daha pek çok konu manzum ve mensur şekilde ele alınmıştır.

Gavâs ol ma‘rifet denizine tal
Ma‘ânî dürlerin bir bir ele al⁴⁷

Safâsından gönüller rûşen olsun
Özün bülbül turağın gülşen olsun⁴⁸

Ayaklara düşüp toprak olasun
Ki cennet bağına yaprak olasun⁴⁹

Kapuna geleni redd itme zinhâr
Dileme kimseneden habbe zinhâr⁵⁰

Medeniyetin özünü tesis edici didaktik mahiyet taşıyan eserlerden bir diğeri de Ahmed Fakih’in *Çarhnâme*’sidir. Eser içerisindeki nasihatler kurumsallaşma aşamasındaki medeniyete dair toplumun zihninde oluşan sorulara ve

⁴⁵ Edib Ahmed Yükneki, *Atebetü’l-Hakâyık*, 337-340.

⁴⁶ Yaşar Aydemir medeniyet ve sanat ilişkisine değinmiştir. Aydemir medeniyetin şartı olarak sanatı götürken klasik Türk edebiyatının sanat yönüne de araştırmasında yer vermiştir. Aydemir, “Edebi Metinleri Medeniyet Değerleriyle Şerh Etmek”, 270-272.

⁴⁷ Abdurrahman Güzel, *Hacı Bektaş Velî ve Makâlât* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 701.

⁴⁸ Güzel, *Hacı Bektaş Velî ve Makâlât*, 703.

⁴⁹ Güzel, 745.

⁵⁰ Güzel, 749.

sorunlara cevap olacak mahiyettedirler. İnsanın bu dünyadaki görevi nedir, niçin inanılmalı ve iman sahibi olunmalı gibi soruların yanında dünyevileşmenin insana getirdiği yük, kıyametin yaşanması ve hesabın verilmesi gibi konulara da açıklık getirilmektedir.

Bilür mi sen niçün geldün cihâna
Sini kulluğ için yaratdı Sultân⁵¹

Bu dünyâya niçün pek yapışur sen
Sini andan koparur çarh-ı devrân⁵²

Vefâ umma bu dünyâdan e hanum
Anunla kılmağıl sen ahd u peymân⁵³

Yıkılısar bu göklerle bu yerler
Kamusi olısdur küllî vîrân⁵⁴

Su'âl eyleyiserler etdügünden
Dutar a'zâlarunı anda lerzân⁵⁵

Şeyyâd Hamza'nın *Dasitan-ı Sultân Mahmûd* isimli eseri Türkler için destan geleneğinin devamı niteliğinde fakat İslami ölçülerde yazılmış manzum bir mesnevi olması yönüyle İslam temelli medeniyetin kurumsallaşmasına katkı sağlayan bir eserdir. Eserde besmelenin önemine değinilmiş, dünya mülkünün ve hayatının geçiciliği, hırstan ve tamahkarlıktan uzak durulması gerektiği gibi konular madde ve mana karşılaştırması yapılarak Sultan Mahmûd üzerinden anlatılmıştır.

Allah adiyle dilümüz açalum
Hem bu dünyâ sözlerinden geçelüm⁵⁶

Nefsümüzdür Tanrıdan bizi koyan
Nefsi öldür rahmete turma boyan⁵⁷

Yılan çıyan akreb üşe tenüne
Eydeler kim bakmaz-idün cânuna⁵⁸

Burada bahsedilen eserlere ek olarak yine Şeyyâd Hamza'nın *Ahvâl-i Kıyâmet*'i, Gülşehrî'nin alegorik eseri *Mantıku't-Tayr*, Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'si ve *Fakr-nâme*'si, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ* gibi daha pek çok eser bu dönemde aynı medeniyet olgusunu destekleyici nitelikleri haizdir. Bu eserlerin medeniyeti kurumsallaştırma

⁵¹ Ahmed Fakih, *Çarhnâme*, ed. Mecdut Mansuroğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1956), 5.

⁵² Fakih, *Çarhnâme*, 17.

⁵³ Fakih, 24.

⁵⁴ Fakih, 29.

⁵⁵ Fakih, 34.

⁵⁶ Saadeddin Buluç, "Şeyyad Hamzanın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", *Türkiyat Mecmuası* 15 (Aralık 2010):1, <https://doi.org/10.18345/tm.47916>.

⁵⁷ Buluç, "Şeyyad Hamzanın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", 5.

⁵⁸ Buluç, 44.

yolunda toplumsal fikri bütünlüğü destekleyici bir mahiyet arz ettiğini söylemek mümkündür. Madde ve mana dengesini sağlamaya yönelik bu eserler, mananın maddeden üstün yönlerini vurgularken dünyevileşmenin getireceği yükten ve mutsuzluktan insanları sakındırmışlardır. Bu eserlerin yazıldığı yüzyıllar itibarıyla Türk toplumunda medeniyetin dinamiğini oluşturacak bir şehirleşme hareketi çoktan başlamış bulunuyordu. Anadolu'nun imarı ve iskânı konusunda gerek Anadolu Selçuklu gerekse sonrasında Osmanlı, Türk toplumunun medeniyet temelli bir şehir yapılanması kurmasında destekleyici bir rol üstlenmişlerdir.

Kurumsal Bir Medeniyetin Destekçisi Olarak Klasik Edebiyat

Medeniyetin tesis edilmesini ve toplumda kurumsal bir yapı hâline gelmesini sağlayan eserler genellikle didaktiktir ve anlaşılabilir mahiyet taşımaktadır. Medeniyetin temel yapı taşları yerleştirilirken ve toplumda bir adaptasyon süreci gerçekleşirken herkesin bu medeniyet etrafında doğal yollarla organize olması bir medeniyetin olmazsa olmazları arasında görülmüştür. İslam temelli medeniyetin tesisinde buraya kadarki eserler çoğunlukla bu amaca göre düzenlenmiştir. Toplumun zihninde oluşturulan İslam temelli medeniyet düşüncesi doğal yollarla tesis edildikten ve kurumsal bir kimliğe büründürüldükten sonra medeniyeti devam ettirmeye ve geliştirmeye yönelik üretim faaliyetleri başlamalıdır. Medeniyetin devamını ve gelişimini sağlayacak eserler, geçmişteki eserlerin oluşturduğu temeli desteklemekle beraber teknik bakımdan eski eserlerden daha olgun, konu seçimleri itibarıyla daha iyi kurgulanmış, kültürler arası medeniyetin nitelikleriyle bağdaşan bir yapıda olmalı, düşünce ve sanat sentezine dayalı estetik ve entelektüel üretim faaliyetleri özgün olarak gerçekleşmeli, bu üretilen eserlerde refahın izleri gözlemlenmelidir. Kurumsal bir medeniyeti temsil edecek eserler birkaç kültürün tesirini bünyesinde barındırdığı için farklı kültürlerden yapılacak tercümelerin özgün nitelikler taşımadığı düşünülebilir. Fakat bir edebî ürüne biçilen değer, onun tercüme bile olsa niteliksel olarak medeniyete sağladığı katkının değeri ile ölçülür. Hatta tercüme eserlerin asıllarına göre niteliksel olarak daha üstün olduğu yönler görülebilir.

Gülşehrî'nin Attar'dan yaptığı *Mantıku't-Tayr* isimli eserin tercümesi medeniyetin kökleşmesine katkı sağlayan eserlerden kabul edilebilir. Fabl türünde yazılan eserin sembolik anlamlarla kurgulanmış olması ve içerisinde tasavvufi öğretilere ait derin anlamlar barındıran bir yapının görülmesi bu eserin, medeniyetin temelini oluşturan eserlere göre göze çarpan ilk farklılıklarıdır. Medeniyetin kurumsallaşmasıyla ilk eserlerin temel öğretici seviyelerinden çıktığı ve sonraki eserlerde yapısal değişikliğin oluşturulmaya başlandığının işareti de bu eserde görülmektedir. Gülşehrî'nin bu eseri tercüme etmesinin temelinde yatan sebep insanların yeni arayışlar içerisine girmiş olmaları, kendi kimliklerini, varlıklarını tanımlamaya yönelik yeni soruların zihinlerinde belirmiş olması olarak düşünülebilir. Manzum hikâye tekniklerinin bulunduğu bu eserin bir arayışı konu alması, insanın kendi kimliğini tanımlamaya yönelik arayışını temsil etmektedir. Eserde maddeye ve manaya biçilen değer, ahlaki olgunluğun dayandırıldığı nokta, kurgusal bir zekânın yansıtılış biçimi, sanat değerindeki olgunluk seviyesi de medeniyet dinamikleriyle örtüşmektedir.

Kudretinden çün düzetti 'âlemi
Kendü nûrından yaratdı Âdem'i⁵⁹

Gül diken içinde yatmak hayf ola
Aslını kişi unıtmak hayf ola⁶⁰

Kuşlara yüz dürlü dürişmek gerek
Pâdişâhlarına irişmek gerek⁶¹

Yerleşmiş bir medeniyetin izlerini en belirgin şekilde görmeye başladığımız eserlerden birisi de divanlardır. Şair divanları, düşünce ve sanatın ustalıkla harmanlandığı ve hayal unsurlarının en öz şekilde aktarıldığı klasik edebiyat metinleridir. Özgün bir kültür senteziyle üretilmiş divanlar, toplumun zihnindeki soru ve sorunlara cevap verirken

⁵⁹ Gülşehrî, *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme)*, ed. Kemal Yavuz (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, n.d), 3, erişim 20 Haziran 2024, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78427/gulsehri---mantikut-tayr.html>.

⁶⁰ Gülşehrî, *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme)*, 7.

⁶¹ Gülşehrî, 13.

alelade bir cevaptan ziyade düşünce ve sanat odağına dayalı özgün ve özlü cevaplar vermeleri, toplumun da bu cevapları anlayabilecek kültür ve sanat düzeyine sahip olmaları medeniyetin, edebiyat ve toplum ekseninde yerleşmiş olduğunun göstergesidir. Şairlerin eserlerinde kendi düşüncelerine dayanan özgün hayal unsurlarını kullanmaları, ahlakta ve zekâda en olgun düzeye erişildiğini göstermektedir. Kelimelere yüklenen manalar, tek bir anlamdan ziyade bağlam düzeylerine göre çağrışımlar ve metaforik unsurlar pek çok anlamda yorumlanabilir hâle gelmiştir. Maddesel unsurlar manevi ve sembolik ifadelerin işaret ettikleri asli unsuru tanımlayabilecek mecazlarla örülmüş bir vasıtaya dönüşmüştür. Yüceltilmiş duygular ahlaki bir temele dayandırılmakla beraber sanatçının metaforlarında gizlenen birer mana hüviyetine büründürülmektedir. Pek çok şairin divanında da görülen metaforlar örnek olması açısından iki şairin divanındaki birer beyit ile sınırlandırılmıştır.

Fuzûlî'nin aşağıya alınan beytinde aşk duygusunun dile getiriliş biçimini görmek mümkündür. Şairin zülf (saç) dediği kesretten kinayedir ve çokluğu, yani maddeyi temsil eder. Tıpkı maddenin dünyada insanı cezbedtiği gibi zülûf kıvrımının kemendi de aşkın gönlünü cezbederek onu Hak'tan uzaklaştırır. İkinci mısradan ise riştenin (ipliğin) ejder olmasıyla şair Hz. Mûsâ kıssasına gönderme yapmaktadır. Büyücüler ellerindeki ipleri bıraktıklarında o ipler yılan gibi görünmüşlerdir. Mûsâ (a.s.)'da asasını yere bıraktığında yılan dönüşmüş ve büyücülerin yılan gibi kıvrılan iplerini yutmuştur. Fuzûlî, Hak'tan uzaklaştıran zülfü Hz. Mûsâ'nın karşısındaki sihirbazların iplerine benzetmektedir. Böylelikle sevgilinin saçlarına sihirli bir özellik kazandırarak onu yüceltmekle beraber Hak'tan uzaklaştırıcı bir yapıda oluşuyla da ona kapılmanın tehlikesinden bahsetmektedir.

Kemend-i çin-i zülfün vehmi gitmez zâr gönlümden

Mana ol rişteyi ejder kılan bilmem ne efsündür⁶²

Bu şiirde maddeye, mana boyutuna değer katması yönüyle yer verilmiştir. Maddenin tehlikesinin ondaki güzellik unsurları ile anlatıldığı beyitte mana yönünü Hz. Mûsâ'nın asası temsil etmektedir. Fakat beyitte ne Mûsâ (a.s.)'dan ne de asadan bahsedilmektedir. Divan şiirinin mazmun dünyasına ve metaforik anlatım yönüne hâkim olduğu vakit bu beytin anlaşılabilmesi ortadadır. Medeniyet şartları dairesinde bu beyit değerlendirildiğinde madde ve manaya yüklenen değer ve nitelikleri, estetik zevkin ulaşılmış olduğu boyutu, düşünce ve hayal unsurlarının ilk dönem eserlerine göre kazanmış olduğu seviyeyi ve sentezi, edebiyat ahlakına dayalı ince bir zekânın varlığını gözlemlemek mümkündür.

Bâkî de Divan'ında, manaya yüklenen kıymeti ustalıkla anlatmıştır. Aşağıdaki beyitte madde ve mananın medeniyetin temelinde var olan hüviyetiyle ve değeriyle ele alındığını, ikisinin arasında bir dengenin olduğunu görmek mümkündür. Şair klasik şiir sentezine dayalı olarak maddenin, mana için bir aracı konumunda olduğunu vurgulamaktadır. Bu dengede maddeyi mana için olmazsa olmaz bir konuma yerleştirmekle beraber maddenin ötesinde, onun varlığının zorunlu koşulu olarak manayı esas gaye kabul etmektedir. Madde ve mana birbirlerinin varlığının zorunlu koşulu olmaları dolayısıyla birbirlerine bağlı ve ayrılamazdır. Fakat bu maddenin ve mananın esas gayesini anlayabilmek için sîne (gönül) denilen yerin ilim hazinesiyle doldurulmuş, âriflikte belli bir seviyeye ulaşılmış olması gerekmektedir. Şair beyitte harf ile maddeyi kast etmektedir. Gerekli şartları taşıyan ârif her bir harfe (maddeye) nazar etse onda nice manalar görülebilecektir. Beyitten harfin temsil ettiği madde olmadan mananın görülemeyeceği anlamı da rahatlıkla çıkarılabilir. Ârif denilen kişi ise gönül ehli olması yönüyle düşünülmelidir ve yüksek ahlaki temsil eder. İrfân kelimesiyle aynı kökten zuhur etmiş olan bu kelime hakkıyla bilen, kavrayışı yüksek anlamına gelmektedir. Tasavvufi olarak bu kelimenin karşılığı Allah'ın sırlarına hâl yani keşf, müşahade, ilham gibi birtakım yollarla vakıf olmuş kişidir⁶³. Bu hâller ârifin ahlakını yükselttiği için Bâkî şiirinde âlim yerine ârifi kullanmayı tercih etmiştir.

Sinesin itse kaçan kân-ı ma'ârif ârif

Kılsa her harfe nazar bir nice ma'nî görinür⁶⁴

⁶² Ali Nihat Tarlan, *Fuzûlî Divanı Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), G. 76/6.

⁶³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 52.

⁶⁴ Bâkî, *Bâkî Divanı*, ed. Sabahattin Küçük (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), G. 74/2.

İlgili beyitler maddenin ve mananın değer ve önemini toplum nezdinde ulvi bir yere konumlandırmaktadır. Maddenin görünüşüne, onun dışsal perspektifteki değerine ve işlevine odaklanmak yerine onun varlığının zorunlu bir hikmeti barındırdığı düşüncesinden hareketle yapısında bulunan ve herkesin göremeyeceği ulvi değerine yani manasına işaret edilmektedir. Bunu yaparken Arap edebiyatından gelen aruz estetiğiyle beraber sanatsal sentezde Türkçe, Arapça, Farsça olarak nispeten anlaşılabilir bir dil kullanılmıştır. Özlü anlatım ise metaforik öğeler ile desteklenmiştir. Az sözle çok manaların zikredebilmesi de bir medeniyetin ne denli kök saldıgının tahayyül edilebilmesi açısından dikkate değerdir.

Burada beyitlerden yararlandığımız şairlerle beraber daha pek çok klasik edebiyat şairlerinin özlü anlatımına, orijinal hayal unsurlarına kısacası medeniyet eksenli dinamik yapının içerisinde zikredilebilecek edebî eserlere değinmek mümkündür. Fakat konunun özü bu iki beyit ile anlaşılabilir.

Medeniyet Temelli Klasik Edebiyatta Yeni Arayışlar ve Anlayışlar

Klasik edebiyat bünyesinde gerek türlerde gerekse üsluplarda görülen gelişmeler medeniyet özelinde yorumlanabilir. Klasik edebiyatta özellikle divanlar içerisinde görülen ifade şekilleri sanatçıların sanat sentezine farklı boyutlar kazandırmıştır. Söz ve anlamın dengesinde değişiklikler görülmüş, bazı sanatçılar sözü anlamın üzerinde bazıları da anlamı sözün üzerinde konumlandırmışlardır⁶⁵. Sanatçıların sanat anlayışlarına göre değişiklik gösteren ve farklılaşan üslup özellikleri edebî zevkin geliştirilmesinde birtakım arayışlara girildiğinin göstergesidir. Klasik şiirde bîkr-i mana, bîkr-i mazmun, bîkr-i hayal gibi daha önce kullanılmamış unsurları ilk defa kullanmaya yönelik özgün üretimi esas alan düşüncenin geliştirilmesiyle ekollerde ve üsluplarda da farklılıkların temeli atılmış oluyordu. Bu düşünce temelinden hareketle klasik şiir anlayışında çeşitli ekollerin gelişimine zemin hazırlanmıştır. Şiir sanatının üretimini geliştirme yolundaki arayışların neticeleri toplumsal bir zemine oturtulabileceği gibi toplumsal zeminden bağımsız olarak hayale, üsluba ve anlayışa tekabül eden sanat anlayışının da ayrışma döneminde geliştiğine şahit oluyoruz. Bu ayrışmayla beraber toplumsal medeniyet anlayışının biraz da sanatsal medeniyet anlayışına evrildiğini de söyleyebiliriz.

Araştırmalar neticesinde klasik şiirde anlam ve ifade özgünlüğü temeline dayalı dört farklı üslubun geliştirildiği sonucuna varılmıştır. Bunlar klasik üslup, sebk-i hindî, hikemî tarz ve mahallileşme'dir. Klasik üslup anlamdan ziyade şiirsellik ve ahenge dayalı bir sanat anlayışını temsil eder. Şiir tekniğinin sağlam olması, akıcılık, geleneğe dayalı kurumsallaşmış mazmunların kullanımı, zarif ve sade söyleyiş gibi temel prensipler de klasik üslubun özelliklerinden kabul edilmiştir. Sebk-i hindî denen üslup özelliğinde anlam önemli görülmekle beraber giriftlik ve derinlik had safhadadır. Aşırı derecede hayalcilik, mübalağa, ızdırap duygusu, tezat ve paradoksal imaj, duyu aktarımı, temsil ve irsal-i mesel gibi şiirin anlam ve hayal boyutunu etkileyecek kapalı bir söyleme geçilmiştir. Hikemî üslubun toplumda doğrudan bir karşılığı vardır. Genellikle didaktik mahiyetli, hayattan ve insandan kopuk olmayan, hikmeti öğütleyen, anlamın esas tutulduğu hikemî üslup, Nâbî ekolü olarak da isimlendirilmektedir. Mahallileşme ise daha çok halkın söylemlerine yaklaşan bir yapı arz etmektedir. Atasözü ve deyimler, günlük ve sıradan olaylar, kahramanlarda mahalli unsurlara yer verilmesi gibi özellikler bu üslupta tespit edilmiştir⁶⁶.

Bu ayrışmalar ve gelişimler medeniyet bağlamında değerlendirildiğinde, medeniyetin kurulduğu ve kurumsal hâle getirildiği toplumdan tamamen ayrılmamakla beraber edebî yapıyı ve sanatı toplumun yerine koyan, edebî üretim faaliyetlerini kısmen toplumsal tabakadan ayırarak sanatsal perspektifte yeni arayışlar içine giren bir klasik edebiyat anlayışına adım atıldığını söylemek mümkündür. Bu farklılıklar özgün üretim faaliyetlerine devam edilebilmesi için doğal sürecin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Düşüncenin ve sanatın devamlı farklı perspektiflerde sentezleniyor oluşu medeniyet dinamikleriyle örtüşen bir yapıda klasik edebiyatın devam ettirildiğinin bir göstergesidir. Bu üslup ayrışması temel anlamda medeniyetin evriminin klasik Türk edebiyatındaki yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu temel umdeler sağlanırken bir nokta dikkat çekmektedir. Edebî üretim faaliyetlerinde görülen bu üsluba dayalı ayrışma, Toynbee'in sistemleştirdiği medeniyetin temelinde bulunması gereken yaratıcı azınlık kesimin edebî üretim faaliyetleri anlamında toplum için çalışma düşüncesinden uzaklaştığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Medeniyetin sanat özelinde tekrar üretilebileceği düşüncesi kabul edilirken toplumsal soruları ve sorunları cevaplama düşüncesinden de nispeten uzaklaşmış oluyordu. Bu ayrışma temelinde ortaya çıkan ve sanatı temel alan edebî düşünce akımının da bir anlamda yeni bir medeniyet telakkisine hizmet ettiği de söylenilebilir. Şöyle ki medeniyetin sanatsal üretim faaliyetleri kapsamında tek bir perspektif özelinde devam ettirilmesi zaten düşünülemezdi. Medeniyetin dinamizmi arayışı, aynı zamanda düşünce ve entelektüelitede gelişerek yenilenmeyi

⁶⁵ Şener Demirel, "XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri: Klasik Üslup-Sebk-i Hindî-Hikemî Tarz-Mahallileşme", *Journal of Turkish Studies* 4, no. 2 (2009): 248, <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.630>.

⁶⁶ Demirel, "XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri", 250-62.

gerektirmektedir. Bu arayış ve yenilenme özgün edebî üretimi teşvik edecek mahiyette gerçekleşmiştir. Edebî üretimdeki temel yapı şekil değiştirirken toplumsal soru ve sorunlar bu edebî üretim faaliyetlerinden tamamen bağımsız değildir.

Edebî Üretim Temelli Medeniyetin Değişimi ve Klasik Edebiyat

Edebî üretim değişimler geçirse de tercümelerle yoluna devam etse de bu üretim medeniyeti desteklemeli ve ona yeni perspektifler kazandırmak adına özgün şekilde faaliyetlerine devam etmelidir. Gelenekselleşmiş bir edebiyat içerisinde özgün faaliyetlerin ortaya konulabilmesi pek mümkün görünmese de klasik Türk edebiyatı özelinde özgün üretim faaliyetlerinin bir hayli fazla olduğunu söylemek mümkündür. Medeniyeti ayakta tutan ve toplumun sorularına cevap verebilmiş olan edebî üretim faaliyetleri gerek toplumsal gerekse sanatsal düzeyde üzerine düşen görevi yerine getirmiştir. Temel anlamda insandaki değer mefhumuna, maddenin ve mananın kendi içsel yapısında taşıdığı özelliklere değinen, bunu yaparken de üretildiği çağda yaşayan insanın zihin yapısını esas alarak temel bir medeniyet perspektifi geliştiren klasik edebiyat, bir noktadan sonra medeniyetin yenileşmesi ve yeniden üretilmesi konusunda insanların zihnindeki sorulara yeterli düzeyde cevaplar üretebilme konumunu kendisinden sonra gelişen ve değişen edebî anlayışlara teslim etmiştir. Edebî üretim faaliyetlerinde klasik edebiyatın anlamı nispeten ikinci plana alması, bir medeniyet edebiyatından ziyade Fars ve Arap edebiyatının klasik edebiyatta ağırlığının artmış olması ve yönetsel açıdan değişen değer ve şartların etkisiyle edebî dil konusunda farklı anlayışlar geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Savaşların ve yenilgilerin tesiri de medeniyete dayalı edebiyattan ziyade millî değerlere dayalı bir zeminde edebiyatın temsil edilmesini gerekli kılmıştır. Edebî üretim faaliyetinde Farsî ve Arabî kültüre dönük yeni arayışlar içerisine girilmesi, toplumsal temelli niteliksel üretimin aksaması, edebî üretimde geçmişe dayalı bir anlayışın benimsenmesi fakat özgün değer üretimi konusunda eksikliklerin olması, eserlerin niteliksel yanının ihmal edilmesi fakat niceliksel olarak bir hayli fazla olması medeniyet temelli edebiyatın, medeniyeti temsil hususunda noksan kaldığı noktalardan kabul edilebilir. Fakat edebî gelenek içerisinde türsel bağlamda bir halef ve selef ilişkisinden bahsedildiğinin de altını çizmekte fayda vardır. Bu konu ile alakalı incelemeleri olan Necmettin Turinay ve Mehmet Kahraman gibi araştırmacılar roman ve mesnevi ilişkisine değinmiş, iki tür arasındaki benzerlikleri esas alarak romanı, mesnevinin devamı niteliğinde kabul etmiştir⁶⁷.

Sonuç

Medeniyet kelimesine gerek sözlükler gerekse şahıslar tarafından farklı anlamlar yüklenmiştir. Bir medeniyetin oluşumu için olmazsa olmaz temel öğeler ve destekleyici amiller ileri sürülmüştür. Bu temel öğeler kültür merkezinden hareketle birkaç kültürün bir arada bulunmasına işaret etmekle beraber toplumsal bir düzen üzerinde birlikteliğe de işaret etmektedirler. Destekleyici amillerse ahlak ve zekâdaki toplumun ulaşmış olduğu üstün meziyetlere, düşünce-sanat sentezine dayalı madde ve mana üzerine konumlanan değerlere dayalı bir yapıya işaret etmişlerdir.

Klasik Türk edebiyatında ilk dönem eserleri, medeniyet adına oluşacak gelişmelerin habercisi konumundadırlar. Bu eserler, sonraki yüzyıllarda üzerine bina edilecek ve medeniyet düşüncesini geliştirecek eserlerin temel dinamiğini oluşturmuşlardır. Toplum tarafından akıllara gelebilecek gerek dini-tasavvufi gerekse içtimai alandaki soruların cevabı bu eserlerin içeriğinde sunulmuş, maddeye ve manaya yüklenen değer ve nitelikler belirginleştirilmeye çalışılmış, ahlaki yapıda İslam esaslarına dayalı fikri yapı tesis edilmeye çalışılmıştır. Fakat bu ilk dönemde Türkler bir şehir yapılanması aşamasına tam anlamıyla henüz geçmemişler, yaylaklar ve kışlaklar arasındaki göçebe yaşam kültürüne devam etmişlerdir. Sözlü aktarım da yine süreç içerisinde devam etmektedir. Bu sebeple yerleşik şehir yaşantısında insanların beraberliği henüz tesis edilmemiştir ve medeniyetin tesisinde önemli bir nokta henüz tamamlanmamıştır. Bu eksikliğe rağmen devlet yapılanmasına yönelik örgütlü düzen, yeni medeniyete adımlar atılmadan evvel Türklerde kültürel bir kurum olarak varlığını devam ettirmektedir.

Yazılı kültürün benimsenmesi edebiyata da doğrudan etki etmiştir. İslam temeline dayalı kültürün benimsenmesiyle birlikte hem antropolojik hem de edebî açıdan önemli bir eşik geçilmiştir. Şöyle ki Türklerdeki İslam temelli değişim toplumsal yaşamın, tarıma ve şehir hayatına adapte olması ile ilişkili bir süreçken aynı zamanda edebî yapıda da temel bazı değişikliklerin oluşumunu tetiklemiştir. Çok kültürlü yapının inşası bunun ilk basamağıdır.

Türk edebiyatının bir medeniyet edebiyatı olabilmesi Türk kültürüne dayalı fakat kültürler arası bir forma sahip olmasıyla gerçekleşmiştir. Arap edebiyatı temeline dayanan, Fars ve Türk edebiyatlarında da varlığına şahit olunan

⁶⁷ İsmail Kekeç, "Türk Edebiyatında Mesnevi ve Roman İlişkisine Dair Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme", *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, 11 Haziran 2017, 188-90, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikmet/issue/29799/297624>.

gazel, kaside, mesnevi, müstezat gibi pek çok nazım şekli, aruz ölçüsü, kafiye ve mısra düzeni; kültürler arası bir yapıda sanat ve estetik zevkinin gelişmiş olduğunu ve dolayısıyla medeniyete yönelik bir yapıyı işaret etmektedir. Ayrıca Arap, Fars, Mısır, Çin, Yunan ve eski Anadolu kültürlerine ait mitolojik yapının izleri ve dini, tasavvufi konuların kültürler arası bir yapıda ele alınması da medeniyet temelli edebiyatın sistemleşmesinde ve varlığını devam ettirmesinde etkili olan faktörlerdendir.

Edebiyat temelli medeniyetin ilk basamağı olarak değerlendirilebilecek nitelikleri taşıyan *Kutadgu Bilig*, *Dîvân-ı Hikmet*, *Atebetü'l-Hakâyık* bu kültürler arası oluşturulan edebiyatın bilinen ilk eserlerinden kabul edilebilir. *Kutadgu Bilig*, devletin nasıl yönetilmesi gerektiği bakımından ve ahlak anlayışı yönüyle bir medeniyet modeli sunmuştur. *Dîvân-ı Hikmet* tasavvuf anlayışı yönüyle toplumsal yapıya katkı sağlamıştır. *Atebetü'l-Hakâyık* gibi bir eserin ahlaki ilkelerin kurulmasında tesiri oldukça fazla olmuştur. Bu eserlerle birlikte ifade edilen temel yasalar İslam temeline dayalı olarak kurulurken sembolik anlatımın kültürler arası bir zeminde sistemleştirildiği dikkat çekmektedir. Bununla beraber estetik ve entelektüel yapı gelişme zeminine oturtulmuş, sanata dönük üretim faaliyetleri çeşitlenmiş ve zenginleşmiş, zekâda ve ahlaki zemin üzerinde İslam temelli bir yapı, edebî eserlerle inşa edilmeye başlanmıştır.

Edebiyatın aynı rolünü medeniyetin Türklerdeki kurumsallaşma sürecinde de görmek mümkündür. Fakat medeniyetin tesis edilmesi sürecindeki eserlere nazaran daha geniş bir edebî alanda ve perspektifte kurumsallaşma sürecinin devam ettiğini gözlemlemek mümkün olmuştur. Medeniyetin tesis edildiği dönemdeki eserler iyilik, tevazu, cömertlik, aşk ve insan sevgisi gibi konulara odaklanmakta ve İslami öğretiler daha yalın bir şekilde sunulmaktadır. Kurumsallaşma evresinde ise “dört kapı kırk makam” gibi tasavvufi yapının temellerine yönelik sistemli öğretilerin daha bir baskın şekilde edebî eserlerde bulunduğu dikkat çekmektedir. Medeniyetin kurumsallaşma döneminde yazılan diğer eserler de İslam temelli öğretilerin daha geniş bir perspektifte ele alınmasıyla oluşturulmuş eserlerdir.

Medeniyetin temelinin oluşmasında ve kurumsallaşmasında görülen edebî eserlerin, kurumsal bir edebiyatın destekçisi mahiyetinde olduğu görülürken ilk dönem eserlerinden konu, şekil, üslup olarak ayrıştığı gözlemlenmektedir. Mecaz yapısı, sembolizm, mazmunlar, söz sanatlarının anlam boyutunda oluşturduğu derinlik, aruz vezni kullanımındaki kusurların bir hayli giderilmiş olması gibi sanat alanında medeniyeti pek çok yönden destekleyici yapıyı bir arada bulunduran klasik edebiyat, konu ve üslup çeşitliliğine de evrilmiştir. Divanlarda görülen şiirlerdeki hayale dönük özgün ifadeler, şairlerin zekâda ve ahlakta medeniyete edebî yönden destekçi olduğunu göstermektedir. Edebî sahada yazılan tercüme eserler de çevrildikleri eserler kadar derindirler. Mesnevilerdeki konular klasik edebiyat derinliğinde genellikle kültür üstü bir özellik gösterse de özgün seviyededirler. Madde ve mananın değeri estetik zevk ile edebiyat sahasında desteklenmeye devam edilmiştir.

Klasik edebiyatın son devresinde edebî üretim faaliyetlerinin bir hayli arttığı gözlemlense de özgünlük noktasında aynı eksiklikler ortaya çıkmıştır. Her edebî üründe olmasa da bazı üslup özellikleri dolayısıyla anlamın ikinci planda tutulması da toplumun sorularına cevaplar üretebilme, sorunlarıyla ilgilenebilme konusunda ve ayrıca düşünce ve sanat alanında bir eksikliğin meydana gelmiş olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. Arap ve Fars edebiyatlarının klasik Türk edebiyatındaki nüfuzunun diğer dönemlere nazaran artmış olması, savaşlarda alınan yenilgilerin medeniyet toplumundan ziyade dış kültürün etkilerini azaltıp toplumsal bir bilinci destekleyici etkilerinin olması klasik Türk edebiyatının son dönemlerine yaklaşıldığının da bir habercisi niteliğindedir.

Edebiyat, medeniyetin en başta taşıyıcısı konumunda olmuştur. Medeniyet tesisinin kültürel anlamda bir sentezi gerektirmesi ve edebiyatın da bu sentezin temeline katkılar sağlamış olması, onun taşıyıcı bir rol üstlendiğinin bir göstergesidir. Pek çok kadim medeniyetin kültürel unsurları edebî yapı ile taşınırken temelde Türk, Arap ve Fars edebiyatına dayalı bir yapının inşa edilmiş olması bu taşıyıcı rolün en önemli göstergelerindendir. Bu ilk adımdan sonra edebiyatın medeniyet için şekil verici bir rol üstlendiğini söylemek yanlış olmaz. Her ne kadar şekil ve muhteva bakımından Arap ve Fars edebiyatlarından faydalanılmış olsa da meydana gelen eserler nitelik bakımından özgün bir mahiyet taşımaktadır. Medeniyete şekil veren, onu Türk yapılanmasının zeminiyle kaynaştıran unsur edebiyatın, medeniyet adına üstlenmiş olduğu şekillendirici rolüdür. Edebiyatın bu rolünü, medeniyeti temsil eden ilk eserlerden destekleyen eserlere kadar görmek mümkündür. Edebiyat, medeniyet için taşıyıcı ve şekillendirici rollerden başka yansıtıcı bir rol de üstlenmiştir. Medeniyetin temel yapısının ve dinamiklerinin, edebî eserlerden yararlanarak gözlemlenmesi bir yansıtmanın tesiri neticesinde gerçekleşmiştir. Bu anlamda, bu üç rolün de edebiyat zemininde temsil edildiği söylenebilir.

Extended Abstract

Civilization is a word of Arabic origin. Arab society has associated the word civilization with urbanization. Although the term civilization emphasizes urbanization with a hierarchical structure in Arabs, since it is a dynamic expression, the meanings attributed to this word by Turkish society have changed over time. The meaning given to the word civilization by Turkish dictionaries has generally been on the axis of urbanization. The Kubbealtı Dictionary, on the other hand, has included in this word the superior qualities of matter and meaning, and the superior virtues achieved in the life of thought and art. This dictionary also mentions comfort, security, prosperity, and a way of life depending on the level of development in science, trade, and technical structures. The definition of the Kubbealtı Dictionary defines the word civilization from a broader perspective, from a perspective based on sociological and anthropological foundations.

When the word civilization is examined in terms of its sociological context, it will be seen that it is frequently emphasized in a scientific sense. Ziya Gökalp gave the meaning of civilization as “an international social accumulation above the cultural structure”. The definitions of civilization by Western scientists Will Durant and Lewis Dartnell also show some similarities with Ziya Gökalp’s definition. Durant stated that although it is not a structure based on race, civilization can be seen on every continent and in every society, but he did not base civilization on culture. Dartnell, like Ziya Gökalp, accepted culture as a part of civilization. One of those who thought about the word civilization is Kınalızade Ali Efendi. Ali Efendi addressed civilization by symbolizing it as the four elements that are thought to be in the human body in ancient belief, and that we call air, water, fire, and soil. In these symbols, scientists, doctors, and lawyers represented water, soldiers represented fire, merchants and craftsmen represented air, and farmers and peasants represented soil. These representations are notable for indicating a hierarchical balance. Cevdet Pasha, on the other hand, associated civilization with the maturation of morality and intelligence.

The change seen in the definition of civilization is also seen in its social dynamics. Civilization, which has urbanization as its basis, has been based on culture in Turkish society and has represented a system that will emerge from interaction with other cultures. However, the idea of organizing society has continued. It has been emphasized that some structures must be present at the foundation of society for a civilization to emerge. Ibn Khaldun listed the civilization criteria on this basis as religion, family, morality, law, politics, economy, state, crafts, sciences, fine arts, and education. According to Ibn Khaldun, civilization will be built on its own in societies that bring these criteria together naturally. Farabi, on the other hand, described these criteria as happiness, wisdom, will, need, cooperation, society, ummah, and medina. According to Farabi, medina is the first condition of civilization. Tonybee’s idea of civilization should also be counted among these criteria. According to him, society establishes civilization by defying geographical and historical pressures. Its development is undertaken by the creative minority. The collapse of civilization occurs with the disappearance of this creative minority. The so-called creative minority is the layer that responds to the unknowns and what the society wants to know.

In pre-Islamic Turkish culture, a hierarchical structure that contains the qualities that will form the civilization structure is remarkable. Before Islam, the society was structured as oğuş, urug, boy, bodun, province. The state consists of structures called oksızlık, uluş, kün, and töre, and there are administrative organizations called toy, ayukı, and ilig in the state. In addition, the fact that the cultural structure is based on arts and sciences such as epics, legends, writing, education, music, architecture, and calendar has also been an important step towards establishing an Islamic-based civilization.

A multicultural civilization structure emerged when the Turks interacted with Arab and Persian societies. While the quatrain verse unit was mostly used before classical Turkish literature, it is seen that the twin couplet system became widespread among the Turks with the transition to classical literature. However, changes such as the form of verse, rhyme scheme, use of aruz meter, formation of the beloved prototype, and formation of imaginative elements in this multicultural structure axis are important steps in the formation of civilization literature. In addition, mythological elements of many cultures, such as ancient Anatolian civilizations, Arab, Persian, Indian, Egyptian, Greek, Chinese have also formed a part of this multicultural structure in classical Turkish literature.

Even though there was no multicultural civilization among the Turks, the existence of a hierarchical structure had an important effect on the formation of Islamic civilization. In addition to the multicultural structure listed above, literary works also played an important role in the formation of civilization. The work called Kutadgu Bilig, which means “knowledge that gives happiness”, is an important threshold in terms of the institutionalization of civilization. A symbolic structure prevails in the work and a synthesis of Turkish-Islamic morality is presented in this work. Again, in this work, many intercultural ideas such as political morality, human and state relations, offering a philosophical

life perspective to people, and the spiritual dimensions of the characters in the work are conveyed in this work. The work called Divan-ı Hikmet cultivates the foundation of a Sufi structure in the minds and hearts of the Turks. Atebetü'l-Hakâyık is another work that appeals to the spirit and heart of the Turks in the formation of this multicultural civilization. In the establishment of civilization in Turkish society, seen that this multicultural structure has affected Turkish society with the spread of Sufi works. Hacı Bektaş's work, called Makalat has systematized the Sufi structure as "four doors and forty stations". Each of these doors and stations contains a Sufi structure. In addition, a symbolic language is also seen in this work. Again, works such as Çarhnâme and Dasitan-ı Sultan Mahmûd can be seen as important in terms of containing important information about the value and existence of man. This work gives advice to people by touching on issues such as why one should have faith, man's duty in this world, the harms of being carried away by worldly ambition, and experiencing the apocalypse and the day of judgement. In the support of civilization, aesthetic and intellectual production activities based on the synthesis of thought and art come to the fore. In works supporting civilization, the value given to matter and meaning is generally emphasized. It is noteworthy that these works, together with a fictional intelligence, have reached a maturity level in terms of artistic and aesthetic values compared to the works of the early period. The work named Mantiku't-Tayr or the artistic value seen in the divans of Bâkî and Fuzûlî, belonging to this period, are in harmony with the criteria of an institutionalized civilization. Indeed, the style and discourse differences seen in the later period also had significant qualities in terms of continuing the civilization. These style and discourse differences support the idea that new breakthroughs will be realized by carrying out original production activities based on civilization.

It is obvious that there have been some changes in the last period of classical Turkish literature. It is observed that literary production activities based on a multicultural structure were disrupted and then ended because the war environment required nations to return to their own culture.

As a result, classical Turkish literature has played an important role in the establishment of a multicultural civilization, its institutionalization, support and continuing original production activities with new searches.

Çıkar Çatışması Bildirimi - Conflict of Interest Statement

Yazar, bu çalışmaya ilişkin herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığını beyan eder.

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this article.

Destek/Finansman Bilgileri - Support Financing Information:

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanması için destek almamıştır.

The author has received no financial support for the research, authorship, and publication of this article.

Etik Beyan / Ethical Declaration:

Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilmiştir.

It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of this study and that all sources consulted have been duly acknowledged in the bibliography.

Etik Onay / Ethical Approval:

Bu çalışma, insan veya hayvan denekleri içermediğinden etik kurul izni gerektirmemektedir.

As the present study does not involve human or animal subjects, ethics committee approval was not required.

Yapay Zeka Beyanı - GenAI Use:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde herhangi bir yapay zeka aracı kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study. The writer created all of the study's content in compliance with academic ethic principles and scientific research methodologies.

Kaynakça

- Ahmed Fakih. *Çarhnâme*. Editör Mecdut Mansuroğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1956.
- Akıncı, Mehmet. “Türk İslam Siyasi Düşüncesi ve *Kutadgu Bilig*”. İçinde *Yusuf Has Hacib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler*. Editörler: Ahmet Kavas, Fatih M. Şeker, Muhammet Tandoğan ve Cezmi Bayram. 148-61. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016.
- Akyol, Aygün. “Türk-İslam Ahlak Tasavvurunun Oluşumunda Kutadgu Bilig’in Rolü”. İçinde *Yusuf Has Hacib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler*. Editörler: Ahmet Kavas, Fatih M. Şeker, Muhammet Tandoğan ve Cezmi Bayram. 310-30. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016.
- Armutlu, Sadık. *Klasik Arap, Fars ve Türk Edebiyatı İncelemeleri 2*. Ankara: Kesit Yayınları, 2021.
- Ayal, İhsan. “Kutadgu Bilig’de İnsan ve Devlet”. İçinde *Yusuf Has Hacib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler*. Editörler: Ahmet Kavas, Fatih M. Şeker, Muhammet Tandoğan ve Cezmi Bayram. 70-79. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016.
- Aydemir, Yaşar. “Edebi Metinleri Medeniyet Değerleriyle Şerh Etmek”. İçinde *Türkoloji El Kitabı*. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, 2020.
- Bâkî. *Bâkî Divanı*. Editör Sabahattin Küçük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Banarlı, N. Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.
- Bayat, Fuzuli. “Kutadgu Bilig’de Yaratılış ve Son Buluş”. İçinde *Yusuf Has Hacib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler*. Editörler: Ahmet Kavas, Fatih M. Şeker, Muhammet Tandoğan ve Cezmi Bayram. 115-24. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016.
- Buluç, Saadeddin. “Şeyyad Hamzanın Bilinmeyen Bir Mesnevisi”. *Türkiyat Mecmuası* 15 (Aralık 2010): 247-56. <https://doi.org/10.18345/tm.47916>.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Dartnell, Lewis. *Uygarlığı Yeniden Nasıl Kurarız?* İstanbul: Küy Yayınları, 2016.
- Demirbaş, Sefa. “İki Farklı Dünya Görüşü Üzerine İnceleme: Farabi’nin Evrensel Medeniyetinden Huntinton’ın Tington’ın Medeniyetler Çatışmasına”. *Kapadokya Akademik Bakış* 5, no. 1 (2021): 91-123. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/car/issue/63029/797308>.
- Demirci, M. Fatih. “Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig”. İçinde *Yusuf Has Hacib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler*. Editörler: Ahmet Kavas, Fatih M. Şeker, Muhammet Tandoğan ve Cezmi Bayram. 137-47. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016.
- Demirel, Şener. “XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri: Klasik Üslup-Sebk-i Hindî-Hikemî Tarz-Mahallileşme”. *Journal of Turkish Studies* 4, no. 2 (2009): 524-552 <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.630>.
- Durant, Will. *Medeniyetin Temelleri*. Çeviren Nejat Muallimoğlu. İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2012.
- Edib Ahmed Yükneki. *Atabetü’l-Hakayık*. Editör Reşid Rahmeti Arat. Ankara: TDK Yayınları, 2006.
- Eflatun, Muvaffak. *Klasik Arap Edebiyatı ve Klasik Türk Edebiyatına Etkileri*. Ankara: Kalem Kitap Yayınları, 2023.
- Eflatun, Muvaffak. *Klasik Türk Edebiyatında Yaratılış ve Kıyamet*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2017.
- Fedai, Özlem. “Kutadgu Bilig’deki Kişilerin Ruhsal Boyutu Üzerine Bir Tartışma”. İçinde *Yusuf Has Hacib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler*. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2016.

- Gökalp, Ziya. *Hars ve Medeniyet*. İstanbul: Toker Yayınları, 2012.
- Gülşehri. *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme)*. Editör Kemal Yavuz. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, n.d. Erişim 20 Haziran 2024. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78427/gulsehri---mantikut-tayr.html>.
- Güzel, Abdurrahman. *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Güzel, Abdurrahman. *Hacı Bektaş Velî ve Makâlât*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Hoca Ahmed Yesevî. *Dîvân-ı Hikmet*. Editör Hayati Bice. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Hüseyin Remzî, ve Ali Birinci. *Lügat-i Remzî 2*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Kalın, İbrahim. *Barbar Modern Medenî Medeniyet Üzerine Notlar*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Kanar, Mehmet. *Arap Harfli Alfabetik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Kekeç, İsmail. "Türk Edebiyatında Mesnevi ve Roman İlişkisine Dair Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme". *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, (2017): 186-94. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikmet/issue/29799/297624>.
- Koca, Salim. *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Kubbealtı Sözlüğü. "Medeniyet". Kubbealtı Sözlüğü, 06 Aralık 2024. <https://lugatim.com/s/MEDENİYET>.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. Editör Mahmut Ali Meriç. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Musa Kazım. *Külliyât Dînî ve İctimâî Makaleler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Okumuş, Ejder. "Fârâbî'nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları". *Diyanet İlmi Dergi* 52, no. 3 (2016): 11-30. <https://doi.org/10.61304/did.383155>.
- Okumuş, Ejder. *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Özarpınar, Yılmaz. *Bir Medeniyet Teorisi Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2002.
- Quinn, Daniel. *Medeniyetin Ötesi*. Editör Sevinç Kayır. İstanbul: Maya Kitap Yayınları, 2016.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- Tarlan, Ali Nihat. *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- TDK. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 2019.
- Tökel, Dursun Ali. *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1971.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2015.
- Uludağ, Süleyman. *İbn Haldun Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. İstanbul: Harf Yayınları, 2015.